

Сімейне виховання в науковій концепції освіти і виховання підростаючого покоління Софії Русової

У сучасному суспільстві йде постійний процес переосмислення загальнолюдської культури, освіти, традицій, надбань. Особливу актуальність викликають питання наукових досліджень культурно-історичних і духовно-національних сімейних традицій народу, що були в Україні фундаментом сімейного виховання. Звернення до історичного минулого дає змогу більш глибоко обґрунтувати становлення системи виховання дітей в українській родині на різних історичних етапах нашої країни.

Особливий інтерес для нашого дослідження становить період України кінця XIX – початку XX ст., який був представлений досить широким колом науковців, просвітників, педагогів, громадських діячів, таких як: О.Барвінський, А.Волошин, І.Огієнко, С.Сірополк, І.Стешенко та ін.

Особливе місце в розробці теоретичних основ виховання дітей в сім'ї в Україні цього періоду посідають праці Софії Русової (1856-1940) – відомого громадського діяча, педагога світового рівня, активної учасниці українського жіночого руху, життя якої було і залишається прикладом відстоювання інтересів українського народу, його незалежності. С.Русова є організатором дитячих садків і українських шкіл.

Провідні положення її праць «Націоналізація дошкільного виховання» «Дошкільне виховання» та ін. і сьогодні не втратили своєї суспільно-педагогічної актуальності.

Актуальність розроблених нею концептуальних основ розвитку української національної системи виховання підтверджують як її праці, так і наукові дослідження вітчизняних учених. Вивчення педагогічної спадщини С.Русової розпочалося в нашій країні на початку XXI ст. Серед перших були:

рецензії, відзиви, коментарі, замітки на сторінках педагогічних видань («Каменярі», «Літературно-науковий вісник», «Українська жизнь»). У працях Н.Дичек, І.Зайченка, Є.Коваленко, В.Кравця, О.Сухомлинської проаналізовано громадсько-педагогічна діяльність і провідні ідеї наукового доробку С.Русової. все це сприяло поверненню її творчої спадщини в теорію і практику виховання і навчання дітей.

За останні роки в Україні захищено 5-ть кандидатських дисертацій. Які розкривають окремі положення педагогічної спадщини, громадсько-культурної діяльності С.Русової. Це дисертаційні дослідження І.Пінчук «Освітня діяльність і педагогічні погляди С.Русової (1856-1940)» (1994), Н.Маліновської «Методика використання лінгводидактичних ідей С.Ф.Русової у навчанні дошкільників переказу художніх текстів». В.Сергєєвої «Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової» (1997), Г.Груць «С.Русова і просвітительський рух в Україні» (1999), О.Джус «Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції (1922-1940 рр.)» (2001).

У цих працях, інших публікаціях в більшості своїй розглядається питання життя, просвітницько-педагогічна діяльність ученої, її погляди на освіту і виховання дітей.

Основу виховання, за С.Русовою, становить ідея щодо формування у дітей національної свідомості, самоповаги, честі, гідності, історичної пам'яті та самосвідомості. Надаючи цьому питанню надзвичайно велику увагу в педагогічних працях, культурно-просвітницькій і громадській діяльності, вчений-педагог С. Русова безпосередньо поєднувала важливість цієї роботи всіма інституціями, що займаються виховною роботою: сім'я – дитячий садок – школа. Вона доводила, що в них має бути створено таке освітньо-виховне середовище, яке буде сприяти формуванню у дітей та молоді національних почуттів, громадянської позиції, становленню системи громадянських цінностей. У зв'язку з цим значну роль відводить просвітниця сім'ї, сімейним національно-патріотичним традиціям. Сім'я, на думку С.Русової, закладає

основи розвитку дитячого мовлення. Вибудовуючи свою теорію і практику на психологічних засадах С.Русова надавала виняткового значення ролі матері, яку називає природною вихователькою своїх дітей, і вважала, що мати досить тонкий психолог своїх дітей, що мати "... інший раз і без наукової підготовки, інстинктом вміє читати в дитячій душі й розуміти її" [7, с.26]

Таку ж важливу роль С.Русова відводила і моральному вихованню, яке і на сьогодні для України є надзвичайно важливим. Адже відродження України, виховання у дітей таких якостей як честь, гідність, чесність, совість, справедливість, толерантність, повага до старших, до людей різних національностей відбувається на національних та загальнолюдських цінностях.

Метою морального виховання С.Русова вважала "намагання виробити з учня вільну людину, готову до реалізації гуманного ідеалу, що панує в громадянстві. Кожну окрему людину вона розглядає передусім як члена людського суспільства, а людство – як єдине ціле, не гіперболізує його класові структури" [7 с.26]. З моральним вихованням С.Русова пов'язала таку роботу, як виховання на засадах народних традицій, ідеалів, які характеризують рівень розвитку суспільних відносин. Також в контексті цього питання вона розглядала такі питання, як: вироблення характеру, розвиток пам'яті і розуму, вміння робити добро та жити за нормами суспільних відносин, які в більшості своїх праць С.Русова розглядала як уміння жити і творити в шкільному колективі.

Слід зазначити, що провідну роль у моральному становленні дитини, вона відводила трудовому вихованню, праці. При цьому зазначала, що основи виховання в праці, виховання працею закладає сім'я. Як взірць, С.Русова показувала селянську родину в якій батьки в силу сімейних обставин змалку залучають дитину до праці. Ці положення ґрунтовно були нею викладені в статті "Націоналізація дошкільного виховання", що була надрукована в 1913 році. Насамперед, вчений-педагог С.Русова обґрунтувала

необхідність повернення до трудових традицій сім'ї, до того, щоб “в родинному житті українськими засобами” реалізувати “найкращі сучасні педагогічні ідеали для виховання розумної, працюючої дитини, не одірвану від свого рідного народу, а навпаки зв'язану з ним пошаною до усього свого, знанням усього того, серед чого вона виростає. З таких дітей Україна мала б справді рідних синів – щирих робітників на ниві народній, творців її майбутньої долі”[6, с.22].

До питань виховання дітей в сім'ї звертається С.Русова у праці “Лесгафт і його педагогічні ідеї”, видрукуваній на сторінках першого українського національного журналу “Світло” у 1912 році, в якому вона з 1910 р. була співредактором. Аналізуючи педагогічні погляди, ідеї, мистецтво і творчий шлях відомого російського педагога П.Лесгафта, С.Русова звертає увагу на таку важливу складову для виховання дітей, як те, “що кожний орган у своєму розвитку залежить від роботи... А щоб праця йшла нормально, потрібні нормальні умови життя без усяких “возбудителів” [3, с.133].

Також С.Русова наголошує на тому, що П.Лесгафт “велику увагу надавав нормальному розвитку тіла”. Заходи (запропоновані П.Лесгафтом - прим. автора) склалися з розумно обміркованої роботи і свіжого повітря”. Консультуючи, П.Лесгафт вчив матерів, як треба доглядати дітей, „не розбещувати їх до каверзування”, не перегодовувати дітей солодощами. Траплялося, що він дуже суворо вичитував тій або іншій “неньці”, яка своїм поганим вихованням скалічила фізично або духовно свою дитину.

Дослідниця підкреслює, що саме матері він надавав велику роль у вихованні дітей: „вона раніш усіх мусить придивитись до особливостей своєї дитини, обміркувати їх, обдумати, яким шляхом найкраще підходити до них, щоб виховати бадьору волю, а не лиху”. Розумне батьківське виховання, яке уважно ставиться до дитини з перших днів її життя, П.Лесгафт вважав одним з найдієвіших знарядь поліпшення громадського життя.

С.Русова стверджує, що педагог поділяв думку Ушинського про те, що родинні умови життя мають велике значення в громадському житті, й через

те мати несе на собі чималий громадянський обов'язок. П.Лесгафт нагадував матерям, що в душі кожної дитини панує непереможне поривання до волі, до вільної діяльності. Це поривання не треба ламати, але треба його так направляти, щоб не переходило воно ані в розбещену безвольну нерівновагу, ані в деспотичне панування над усіма близькими людьми. Тут і підходить П.Лесгафт зі своїми порадами фізичного виховання: їжа дається дитині упорядковано, в призначені години, в інший час дитина не вживає ніякої страви; на свіжому повітрі влітку, і взимку – якнайбільше виробляючи усілякі сильні рухи. Ці рухи перш за все дають дитині самосвідомість, – що вона може, чого не може, навчають її своєю власною волею панувати над своїми рухами, перебігати такий або другий визначений простір в такий або другий час; підскакувати, перекидати м'яча й т.п.

С.Русова звертає увагу матерів і на таку складову вчення П.Лесгафта, як докладне фізіологічно-анатомічне знайомство з тілом дитини. Без цього він не уявляв собі жодного педагога, жодної матері” [3, с. 138]. Виокремлювала в педагогічній спадщині П.Лесгафта С.Русова і таку складову сімейного виховання, як авторитет матері, етичну поведінку матері й педагога. Так само він вимагав від матері й від кожного педагога, щоб вони ставилися дуже й дуже уважно й гостро до своєї власної етики. Дитячі роки – то роки імітації, наголошував педагог, коли дитина бачить гарні етичні зразки, то в її думках складається сама собою гарна етика. Коли хочете мати чесну правдиву дитину, радить П.Лесгафт, то шануйте правду до усіх дрібниць вашого життя, бо уважливе око дитини придивляється до усього, до всього прислухається. Таким чином потроху складаються враження, а з ними разом будується така або друга етична основа майбутньої людини. «Мама» – то перший несвідомий, але міцний авторитет дитини; через це обов'язок «мами» бути строго етичною в усіх своїх словах і вчинках. Не треба нічого штучного накидати дитині. Треба вільно дати їй придивлятися до усього. Нехай сама задумається над тим, що її зацікавило. Треба чимало знати, щоб завжди відповідати правдиво на усілякі запитання дитини [3, с.138].

До значення сім'ї у житті дитини, до переваг сімейного виховання над соціальним звертається С.Русова у праці “Соціальне виховання, його значення в громадському житті” через аналіз праць “талановитих педагогів: Рума, Дюркгейма, Скотта, Сміта, Бергсона”. [2, с.145].

Підводячи підсумок С.Русова переконує читачів у тому, що школа “...державна, церква, клуби, кіно, театр та інші соціальні організації теж мають соціальний вплив на виховання дітей” [3, с.147]. Вплив цих інститутів важливий, досліджувався багатьма вченими, вчителями, психологами. Але на думку С.Русової, великий вплив на виховання має сім'я, тому навіть діти, які навчаються у звичайних школах, об'єднуються в різні угруповання будуть відрізнятися від тих, хто виховується в дитячих притулках. “Якщо порівняти дітей, які виховуються з материнською любов'ю та ласкою, з тими, що в дитячих притулках, то останні ніколи не будуть такі веселі, урівноважені як перші” [3, с.147].

Через аналіз праць вчених, власний досвід С.Русова, обґрунтовуючи “групи соціально-виховного осередку” першою визнає родину, хоча і звертає увагу на те, що “сучасна родина не може виконати усе необхідне для охорони малих, для їх виховання”. В цій статті С.Русова показує, як за сім'єю – провідним соціальним інститутом виховання - виникли інші органи, ...” ясла, їх спочатку обслуговували родини робітників, з демократизацією життя – артистичні, економічні, наукові громадські”. Також визначає період початку існуючої на той час системи соціального виховання, яке “розпочинається з 4-5 років – дитсадки, школи, ігрові майданчики”. Першою соціальною формою виховання дітей є гра. На гру, як провідну форму виховання дітей в сім'ї, звертає увагу батьків С.Русова, підтримуючи позицію вчених, який “ставить гру як одне з найзначніших соціальних групувань родини”. Батьки й педагоги мають надавати великого значення дитячим іграм, адже в іграх “...розвивається дитяча думка шляхом переймання, увага, творчість, спритність, самопорозуміння”. С.Русова підкреслювала також, що гра “...дає

радість, розвиває творчість” [3, с.147], а тому батькам і педагогам “ніколи не треба забувати про ігри і якнайбільше їх використовувати” [3, с.146].

Розглянувши й інші питання практики та завдань соціалізації дитини, С.Русова проголошує підтримку ідеї Рума про те, що необхідно створити інститут або лабораторію соціальних досліджень з проблем виховання дітей різними соціальними інститутами у відповідності до історичного етапу в розвитку країни, на її думку...” виховання в наші часи не може ґрунтуватися на одній психології, на одному розвитку особи, усіх її здібностей, духовних і фізичних сил дитини. Це переконує нас в тому, що школа повинна стати тою ячейкою, яка проводить дитину від вузькородинного виховання через дошкільний садок, ігрові майдани в широкосоціальний колектив і веде учня через національно-громадське виховання до всесвіту” [3, с.150).

До проблем сім’ї, питань виховання дітей в сім’ї С.Русова звертається в більшості своїх праць, розглядаючи це питання під різним кутом зору. Так у вступі до праці “Історія педагогіки”, С.Русова наголошує на тому, що історико-педагогічні дослідження пройшли довготривалий час, і одним із актуальних завдань педагогіки є вивчення людини з різних точок зору:

1. Як біологічної істоти...;
2. Як майбутньої людини, зв’язаної із минулим своїх предків і з своїм безпосереднім оточенням – родиною, товаришами, громадою;
3. Як окремий психологічно-індивідуальний тип...;
4. Як громадянина...;

Усім цим завданням і допомагає педагогіка. Але не треба чекати на неї в кожному окремому випадку, задовольняючої відповіді на фальшиві питання. Життя надто багате на різноманітні форми і можливості, стверджує просвітниця, щоб теоретично можна було обґрунтувати відповіді на кожне з явищ життя. Не може бути віковичної системи виховання. Можна лише утворити потрібний загальний ґрунт, закон, будь-яке порушення якого зменшувало б значення педагогіки [3, с.152].

Не викликала сумніву теза С.Русової, що “увесь склад соціального життя залежить від виховання. Педагогіка іде разом з життям, і для кожної епохи складає відповідний напрямок і ставить собі дещо інший ідеал. Для дослідниці було цікаво розглянути, як із розвитком історії змінювалися педагогічні напрямки, і як великі мислителі ставили високі гасла для виховання, але коли саме життя в своєму поступі не утворювало сприятливих умов для реалізації таких завдань, педагогіка не мала змоги їх реалізувати [3, с.152].

Також С.Русова показує в своїх працях форми співпраці шкіл, гімназій. Так, висвітлюючи 10-річний ювілей української реальної гімназії в Чехословаччині, вона показує співпрацю гімназії і батьків через батьківський комітет, який “... допомагав не тільки економічно, але й організував бібліотеку, проводив вечори, поновлював підручники, видавав деякі конспекти лекцій професорів” [3, с.154].

Великого значення у сімейному вихованні надавала С.Русова дитячій іграшці. У своїй статті “Про дитячі цяцьки” просвітниця наголошує на важливості цієї проблеми в педагогіці, яку порушив д. Оршанський в праці “В помощь семье и школе”. Передусім дослідниця звертає увагу на цікаву монографію про дитячі іграшки: “Игрушки с точки зрения этнографии, детской психологии и педагогики”. При цьому вона проголошує, що тепер “... у наше XX століття, яке справді можна було б назвати “століттям дитини” не можна не звернути увагу на забавки й іграшки, як на значний фактор розвитку духовних сил дитини”, як на важливий засіб виховання дітей в сім’ї.

С.Русова на початку XX століття писала, що “дитячі іграшки й забавки являють собою дуже цікаву сферу дитячої і народної творчості, що ще не має за собою певного дослідження і потрібної обробки, мало зібрана в своїх різноманітних простих і складних зразках” [2, с.158]. Вивчаючи статтю Оршанського, С.Русова звертає увагу на велике виховне значення іграшки саме в українській родині, і насамперед у селянській: “Скільки

безпосереднього почуття естетичного і дитячо-етичного, скільки життєвого реалізму вкладено в кожен іграшок, ті кострубаті ляльки, зроблені з різнобарвних клаптиків, і такі любі й дорогі кожній дівчинці на селі” [2, с.158]. С.Русова переконана, що українські іграшки “... дуже цікаві з боку етнографічного й з боку психології нашої української дитини”, а на нашу думку, вони відтворюють характер, форми, зміст виховання в українській селянській родині.

С.Русова пише “Торік на виставці “Дитячий труд” у Києві було чимало наших селянських іграшок, вони вражали своєю безпосередньою красою цілком дитячого світогляду і в той же самий час ці іграшки виявляли все трудове життя, серед якого зростає наша селянська дитина: це було переважно хліборобське знаряддя: борони, плуги, граблі та інше”.

Доречно, з огляду на наше дослідження і виокремлення в ньому регіонального підходу (визначення географічних меж дослідження), зазначити, що розглядаючи питання значення іграшки у вихованні дитини, С.Русова у праці “Про дитячі цяцьки” звертає увагу на регіональну відмежованість ляльок із Полтавщини, з Херсонщини, з Катеринославщини: “вони мали зовсім неоднаковий вигляд, дуже яскраво показували сучасну етнографію обох губерній, хоча матеріал, з якого були зроблені ляльки, був майже однаковісний – клаптики тканини” [2, с.160]. Також ця праця дає можливість говорити, що в українських дітей були “глиняні ляльки, зроблені й розмальовані, як справжні японки – мабуть, зразками для них були якості газетні ілюстрації, під час війни. Були й деякі технічні іграшки, так звані “мороки”; були крилаті звірі, як у казках, були й традиційні пищалки, сопілки, свистуни” [2,с.161]. У створенні іграшок виявлялася різноманітна дитяча фантазія, яку підтримувала родина, мати, батько, дідусь і бабуся, а також інші родичі.

У цій праці С.Русова також звертає увагу на такі важливі, існуючі на той час в російській літературі праці д. Покровського “Детские игры в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной”, та д. Бенуа “Русские

народные игрушки”, де й на українські іграшки звернено хоч трохи уваги” [3, с.161]. Це питання досить глибоко хвилювало С.Русову, вітчизняного видатного антрополога-етнографа Ф.Вовк, М.О. Русова, членів “Просвіти”. Всі вони прагнули вивчити це питання в контексті історичного розвитку української родини, українського суспільства, поширити їх використання серед дітей інтелігенції, довести, який глибокий зміст і поетичну красу несуть вони, що саме вони мають глибоке виховне значення, аніж “... базарні штучні іграшки”.

Для вирішення цих завдань, С.Русова зі сторінок журналу “Світло” звертається до читачів з тим, щоб вони залучилися до такої цікавої роботи, як збирання, упорядкування, визначення виховного потенціалу української народної іграшки. Для такої роботи С.Русова пропонує дати відповіді на питання, розроблені д. Оршанським. На нашу думку, ця програма була саме адресована батькам і є свідченням того, яке місце в педагогічних ідеях просвітниці посідають сім’я, діти та їх батьки.

Теоретичні основи значення гри, іграшки у вихованні дитини знайшли подальше обґрунтування у праці “Нові методи дошкільного виховання”.

До актуальних нових методів вчений-педагог відносить такі, що сприяють “розвитку свідомості”. Важливими, на думку авторки, є ті, які дають можливість урахувати “інтереси дитини в різному віці”.

Також, до кращих методів виховання С.Русова відносить “сенсорні вправи”, велику увагу приділяє “праці дітей” та “навчанню мови”. Всі ці методи були спрямовані і до батьків, тому що конкретні форми роботи, запропоновані С.Русовою, були прийняті як в сім’ї, так і в дитячому садку.

Просвітниця підкреслює, що кожна дитяча установа має насамперед бути хатою радості, де діти могли б вчитися без примусу, гратися, перебувати в оточенні щирої приязні, задовольняючи свої дитячі, такі своєрідні інтереси й потреби” [3, с.163]. При цьому вона звертає увагу на те, що “.. важливим фактором для своєрідного виявлення дітей є веселість у житті як у родинному оточенні, так і в дитячому садку” [3, с.163].

До питання виховного впливу сім'ї на дитину звертається С.Русова і в праці “Теорія і практика дошкільного виховання”. Так, розглядаючи питання, що торкаються теорії виховання і передусім “розуміння духовного життя дитини за даними психологів, фізіологів, антропологів”, С.Русова звертає увагу на те, що: “Довге дитинство є факт соціальний, бо для охорони безпорадної дитини потрібно було створити родину і родинне життя. Співчуття та жалість до немовлятка викликали найміцніші почуття батьківської ласки (а найбільше материнської) і свідомість першого морального обов'язку – батьків до дитини, і це надалі, як каже американський професор Бетлер, утворило серед людей перші вияви справедливості. За своє довге дитинство дитина поволі набирається свідомості і виявляє сама себе в емоціях, бажаннях, розумових рішеннях” [3, с,177].

У своїй праці С.Русова чітко доводить, що на виховання дитини впливає спадковість, фізичне і соціальне оточення, економічні умови життя сім'ї . Однією з важливих умов виховання дітей в сім'ї вчений-педагог визнає підтримку в дитині її бажання знайти відповіді на цікаві для неї речі, явища, ситуації.

“Перша цікавість дитини виявляється в дуже наївних питаннях, з якими вона звертається до своїх близьких і на які інший раз дуже тяжко відповісти: і чому зірки не падають з неба, і чому вітер віє, чому сніг білий? Матері завше нервуються від цих питань і або женуть від себе настирливу дитину, або традиційно відповідають: “Як виростеш, тоді будеш знати”. Але дитина не розуміє далекого майбутнього, питання цікавлять її, і вона настирливо допитується, звертаючись до всіх навкруги, аж доки не одержить від когось задовольняючої відповіді, часом відповіді цілком не правдивої, а забобонної. Від таких відповідей дитина набирається неправдивих уявлень, з якими нам пізніше вже доводиться боротися. Краще матері самій по змозі задовольняти дитячу цікавість або просто відхилити увагу дитини від цілком незрозумілих для неї питань. Але взагалі і в родині, і в дитячих садках треба прислухатися

до дитячих запитань, давати їм матеріал для спостережень, для знання, який би відповідав їх інтересам. Майже всі діти більш усього цікавляться усім рухливим – живими звірятами, неживими, але рухливими речами – возом, працею – пилянням дров, нагострюванням ножа і т. ін. Через це вже з молодого віку треба давати дитині знання з природознавства і з техніки відповідно до того, що вона може з цього зрозуміти” [3, с.193].

С.Русова в своїх працях порушує таке важливе питання в моральному вихованні як “соціальний інстинкт” і визначає місце родини, матері у його формуванні. Просвітниця розглядає декілька шляхів такого впливу на дитину, звертаючи особливу увагу на соціальне оточення, на сім’ю, на соціальне об’єднання. І таким чином визначає такий вагомий чинник, “який дуже сильно впливає на дитину, впливає непомітно, інший раз безперервно – сугестія або гіпноз” [3, с.199].

За глибоким переконанням дослідниці, батьки повинні пам’ятати, що “Гіпноз починає впливати на дітей з перших днів їх життя – колискові пісні, притулювання до грудей матері викликають без всякої волі самої дитини потрібні фізичні стани – сон, ссання грудей. Маленькі діти дуже легко піддаються сугестії, в них не має проти неї ані певного суду, ані реального досвіду. Їх можна навести сугестію на цілком неправдиві враження щодо смаку, кольору, обсягу, піддурити їх на неіснуючий в них біль” [3, с.199]. Атому, переконана просвітниця, батьки мають пам’ятати, що:

1. Сугестії підлягають усі діти;
2. Вона зменшує свій вплив з ростом дитини;
3. Збільшується, коли діти мають справу з малознайомими їм речами, в яких вони не мають власного досвіду;
4. У групах дітей сугестія набирає сили;
5. Багато залежить в сугестії від того, хто ставить дитині такі запитання або каже про такі факти, які своєю сугестією впливають на дітей;
6. Міцна підлеглисть сугестії у більш старших дітей виявляє їх слабкий інтелект і слабу волю;

7. Легше підлягають сугестії фізично слабі діти;
8. Дівчаті взагалі більше підлягають сугестії, ніж хлопці.

Досить слухними є вислови С.Русової, “що слухняність малих дітей – це не що інше, як підлягання сугестії – тому матері їй підлягають”, а тому батьки мають досить ретельно обмірковувати свої вимоги, “що усі наші накази, заборони повинні бути добре обмірковані і не на дитину, як з рогу достатків, в залежності від нашого настрою; вони повинні відповідати потребам дитини, або захищати її від небезпеки” [3, с.201].

Велику увагу в праці “Теорія і практика дошкільного виховання” присвятила С.Русова такій складній проблемі, як “розвиток в дитини релігійного почуття”, виокремила шляхи його розвитку батьками. Релігійному вихованню велику увагу приділяли педагоги зі світовим ім’ям: Каменський, Песталоцці, Фребель і визнавали його за головне джерело морального виховання. С.Русова наголошує на необхідності розвитку цього почуття у дітей, при цьому звертає увагу “коли батьки самі не мають релігійного почуття, краще нехай вони не втручаються в цю святая святих дитячої душі”. Діти мають від батьків дізнатися відповіді на хвилюючі їх питання: “..вона хоче знати, хто утворив весь цей чудовий світ, в якому вона так кохається, і коли їй скажуть, що це створено Богом – це не буде брехнею, бо і для найбільших це було те пояснення, далі якого ще не сягали жодні телескопи, хімічні лабораторії тощо” [7, с.204].

Також, просвітниця звертає увагу на таку складову “соціального розуміння релігії: як участь в релігійних святах, що є цікавими й близькими до душі дитини”. Особливими для дітей, переконана авторка, є Святвечір, Великдень, Купала, Зелені Свята, Маковія, Спаса: “Щасливі ті родини, що можуть проводити ці свята за архаїчно-народними звичаями: вони дають своїм дітям глибоке, прекрасне переживання, яке залишає на все життя етичне та естетичне враження і зв’язує дитину з тим народом, що в своїй могутній творчості утворив цей культ. Взагалі ті свята, що зв’язані з давніми, народними релігійними віруваннями і овіяні національною поезією – багато

говорить дитячій уяві”. При цьому С.Русова наголошує, що було б добре, якби вони і в тогочасних умовах діяльності дитячих організацій мали місце, адже їх соціально-народний характер позитивно впливає на моральне виховання дитини. Проведення цих свят за народними звичаями буде сприяти утвердженню такого настрою дитини: “... в якому об’єднуються і ідеально-релігійне почуття, й естетичне, й національно-патріотичне, може стати гарним ґрунтом для певного розвитку в дитині ідеалізму і прив’язаності до того народу, з якого дитина вийшла” [3, с.205].

Виокремлює С.Русова й такий засіб (чи може форму), як молитва, до якої можуть природними діями залучати батьки своїх дітей. Таким чином, в своїх підходах до обґрунтування важливості релігійно-народного виховання, як однієї із важливої умови формування соціального інституту. Дослідниця переконує, що “релігія для дітей об’єднується з естетичними й етичними переживаннями, складається з чистого деїзму і пантеїзму, такого близького до розвитку дитячого почуття природи. Нею також було виокремлено основні форми релігійного виховання в сім’ї: релігійно-національні свята, молитва, хорове виконання.

Одним із важливих чинників формування соціального інстинкту, за переконанням просвітниці, є необхідність громадянського виховання. С.Русова підтримує погляди про виховання Кершенштейнера “державної свідомості”. На її думку соціальне виховання залежить від багатьох чинників, і насамперед, від основ, закладених в сім’ї: “соціальне виховання, починаючи від найпростішого наслідування дитиною свого найближчого оточення, доходить до широких ідеалів, до глибокої свідомості, як громадянина, як члена держави, як сина свого народу”.

Література:

1. П. Лесгафт та його педагогічні ідеї. – Світло, 1912, №9, С.16-25.
2. Про дитячі цяцьки. – Світло, 1911, №9, С.56-60.
3. Русова С. Вибрані твори: У 2 кн. Кн. 1/За ред. Є.І. Коваленко; Упоряд., прим. Є.І. Коваленко, І.М. Пінчук. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
4. Русова С. Вибрані твори: У 2 кн. Кн. 2/За ред. Є.І. Коваленко; Упоряд., прим. Є.І. Коваленко, І.М. Пінчук. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
5. Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
6. Русова С. Націоналізація дошкільного виховання // Світло, 1913. Кн.5. С.22.
7. Русова С. Дошкільне виховання // Вибрані педагогічні твори. К. “Либідь”, 1996, С.34 – 185.